

Красицька Л. В.
*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ*

СПІВВІДНОШЕННЯ СІМЕЙНОГО ТА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Питання про співвідношення сімейного та цивільного права тривалий час становить предмет дискусії у доктрині приватного права. Причому за радянського періоду більшість цивілістів відстоювали самостійність сімейного права як галузі права¹. Внесок Я. М. Шевченко в розвиток цивілістичної дискусії щодо місця сімейного права в системі права є значним, а сформульовані нею теоретичні положення та висновки щодо правового регулювання сімейних відносин є підґрунтям для сучасних наукових досліджень й формують напрямок наукових дискусій. Варто зазначити, що наукові підходи Я. М. Шевченко щодо співвідношення сімейного та цивільного права протягом її наукового життя змінювались діаметрально, але обґрунтованість теоретичних положень завжди не викликала сумніву в їх достовірності. Так, досліджуючи теоретичні проблеми співвідношення цивільного та сімейного законодавства, Я. М. Шевченко зазначала, що одна галузь права повністю пов'язана з сім'єю та опосередковує саме сімейні відносини – це сімейне право... Проте це – галузь самостійна, про що свідчить особливий характер відносин, що регулюються його нормами, який витікає з факту існування особливої малої соціальної групи, що має свої соціальні функції та своє призначення, зцементованої тяжінням осіб, які є членами сім'ї, до

¹ Ворожейкин Е. М. Актуальные проблемы теории семейных правовых отношений в СССР : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Москва, 1973. С. 5; Матвеев Г. К. Советское семейное право: учебник. Москва: Юрид. лит., 1985. С. 37; Рясенцев В. А. Семейное право. Москва: Юрид. лит., 1971. С. 8.

перебування у цій групі й до підтримки її цілісності¹. Проте, у такій фундаментальній праці як «Правова система України: історія, стан та перспективи», досліджуючи основні риси відмежування цивільного та сімейного права, Я. М. Шевченко наголошує, що поняття сім'ї та сімейних правовідносин тісно пов'язані з поняттям цивільних правовідносин. Спільним і для сімейного, і для цивільного права є дозвільний характер методу правового регулювання. Майнові засади в сімейному праві мають суттєво інший характер, ніж у цивільному праві, оскільки тут відзначається роль і значення особистих немайнових відносин. Майнові взаємовідносини суб'єктів сімейного права підкоряються правовій регламентації особистих немайнових відносин. Найкращим у питанні про співвідношення цивільного і сімейного права було б визнання такого становища, коли цивільне право слід вважати самостійною галуззю права, а сімейне право, враховуючи одночасно і спільність рис і різницю – підгалуззю цивільного права². Зазначене вище свідчить, що досить «нелегко» Я. М. Шевченко робить висновок про те, що сімейне право є підгалуззю цивільного права, аналізуючи при цьому особливості сімейно-правового регулювання суспільних відносин.

Особливої актуальності проблематика визначення місця сімейного права в системі права набрала в умовах проведеної в Україні кодифікації цивільного та сімейного законодавства. Загострення дискусії щодо співвідношення сімейного та цивільного права обумовлене тим, що до проекту ЦК України була включена книга шоста «Сімейне право», яка в подальшому за рішенням Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України по доопрацюванню проекту ЦК до

¹ Шевченко Я. Н. Совершенствование законодательства о семье. Теоретические проблемы соотношения гражданского и семейного законодательства; отв. ред. З. К. Симорот. Киев: Наук. думка, 1986. С. 14.

² Шевченко Я. М. Поняття сім'ї та сімейних правовідносин у сімейному та цивільному праві України. *Правова система України: історія, стан та перспективи* : у 5 т. Т. 3 : *Цивільно-правові науки. Приватне право* / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. Харків: Право, 2008. Розд. 3, підрозд. 3.2. С. 443-444.

третього читання була з нього виключена, оскільки проект СК України як окремий кодифікований акт 5 травня 2001 р. був прийнятий Верховною Радою України вже у другому читанні¹. З цього приводу Н. С. Кузнецова зазначає, що жертвою політичного компромісу стала книга шоста «Сімейне право»², і зауважує, що прийняття окремого Сімейного кодексу України і Закону України «Про міжнародне приватне право» розширило зону приватноправового регулювання суспільних відносин у сімейно-правовій та міжнародно-правовій сферах³. Автор проекту Сімейного кодексу України З. В. Ромовська наголошує: «Прийняття Сімейного кодексу України — це перемога в законотворенні, яка має різноманітний прояв. Ми вирвалися на магістральний шлях розвитку власної правничої ідеології, джерелами якої є звичаї, традиції українського народу, українська культура, українська правнича наука...У Сімейному кодексі України Шевченків заповіт не цуратися свого виконаний сповна, як і настанова навчатися чужому. В цьому контексті Сімейний кодекс України є доказом нашої інтеграції в європейську систему загальнолюдських цінностей»⁴.

У сучасній доктрині приватного права склалося два основних підходи щодо місця сімейного права в системі права і, відповідно, щодо галузевої приналежності відносин, які виникають між членами сім'ї. Прихильники першого підходу (М. М. Дякович, І. В. Жилінкова, Р. А. Майданик, Я. М. Шевченко та ін.) виходять з того, що сімейне право є підгалуззю

¹Сибилев М. Н. Договорное регулирование семейных отношений: становление и современное состояние законодательства, направления научных исследований. *Харьковская цивилистическая школа: антология семейного права*: монография / В. К. Антошкина, В. И. Борисова, И. В. Жилинкова и др.; под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков: Право, 2013. Разд. 2, гл. 1. С. 44.

²Кузнецова Н. Проблемы гармонизации та унификации современного приватного права. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 142.

³Кузнецова Н. Развитие цивилистической доктрины в Украине: основные направления и перспективы. *Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспектива*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (Одеса, 19-20 квітня 2012 р.). Київ: ТОВ «Білоцерківдрук», 2013. С. 12.

⁴Ромовська З. Цивільний та Сімейний кодекс України — честь Львівської правничої школи. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів, 2004. Вип. 39. С. 21.

цивільного права¹. Так, І.В. Жилінкова наголошує, що сімейне право становить підгалузь цивільного права, хоча в системі цивільного права воно характеризується певною уособленістю, що обумовлюється особливостями відносин, які регулюються нормами сімейного права, та своєрідністю засобів їх правового регулювання². Свою позицію Р.А. Майданик обґрунтовує тим, що з огляду на спільну приватноправову сутність загально-цивільних і сімейно-правових відносин, сімейне право слід розглядати невід'ємною складовою (підгалуззю) галузі цивільного права. Сімейне право може розглядатися як спеціальне приватноправове утворення, на яке поширюються норми та інститути цивільного права з урахуванням особливостей, передбачених положеннями сімейного права³.

Прихильники другого підходу (Т. В. Боднар, З. В. Ромовська, В. І. Труба, Ю. С. Червоний та ін.) вважають, що сімейне право є самостійною галуззю права⁴. Зокрема

¹ Дякович М. М. Місце та роль сімейних правовідносин у правовій системі України. *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвеевські цивілістичні читання): матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, (Київ, 10 листопада 2011 р.). Київ: Алерта, 2012. С. 175; Сімейне право України: підручник / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Жилінкової. 4-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2012. С. 20; Майданик Р. А. Розвиток приватного права України: монографія. Київ: Алерта, 2016. С. 51; Шевченко Я. М. Поняття сім'ї та сімейних правовідносин у сімейному та цивільному праві України. *Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 3: Цивільно-правові науки. Приватне право* / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. Харків: Право, 2008. Розд. 3, підрозд. 3.2. С. 444..

² Сімейне право України: підручник / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Жилінкової. 4-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2012. С. 20.

³ Майданик Р. А. Розвиток приватного права України: монографія. Київ: Алерта, 2016. С. 51.

⁴ Боднар Т. В. Розвиток сімейно-правової доктрини. *Правова доктрина України: у 5 т. Т. 3: Доктрина приватного права України* / Н. С. Кузнецова, Є. О. Харитонов, Р. А. Майданик та ін.; за заг. ред. Н. С. Кузнецової. Харків: Право, 2013. Розд. 3, підрозд. 3.3. С. 500; Ромовська З. В. Українське сімейне право: підручник [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ: Правова єдність, 2009. С. 22; Труба В. І. Сімейне право в системі галузей приватного права. *Актуальні проблеми приватного права України: Збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової* / відп. ред. Р. А. Майданик та О. В. Кохановська. Київ: ПрАТ «Юридична практика», 2014. С. 460;

Т. В. Боднар цілком слушно зауважує, що сімейне право є своєрідним, специфічним правовим масивом, правова природа якого і місце в системі українського права, як і раніше, викликають полеміку. Разом з тим є всі підстави для визнання сімейного права самостійною галуззю українського права, яка містить як приватноправові (переважно), так і публічно-правові (які обслуговують власне сімейні відносини) норми. Подібне розуміння місця сімейного права дозволить йому не лише «не загубитися» і без того у складній і багатоаспектній палітрі цивільних відносин, що охоплюють як особисті немайнові, так і майнові (речові, зобов'язальні, корпоративні, спадкові) відносини, але і далі розвиватися як самостійній галузі права, не обмеженій при регулюванні сімейних відносин приватноправовим характером норм ЦК України¹. З цією позицією варто погодитись, враховуючи наступне.

Частина 1 ст. 2 СК України передбачає, що Сімейний кодекс України регулює сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання. Згідно з ч. 1 ст. 1 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Отже, законодавець, визначаючи предмет правового регулювання в СК України і ЦК України майже ідентично, вказує, що його складають, перш за все, особисті немайнові відносини та майнові відносини. Проте ще О. І. Загоровський наполягав на тому, що сімейні відносини, подібні до інших відносин цивільного права – майнових,

Червоний Ю. Поняття предмета і методу сімейного права України. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2003. № 4 (35). С. 157-170.

¹ Боднар Т. В. Розвиток сімейно-правової доктрини. *Правова доктрина України: у 5 т. Т. 3: Доктрина приватного права України* / Н. С. Кузнєцова, Є. О. Харитонов, Р. А. Майданик та ін.; за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. Харків: Право, 2013. Розд. 3, підрозд. 3.3. С. 500.

унаслідок приватноправового характеру тих та інших істотно відрізняються від останніх такими рисами: підставою майнових відносин є господарсько-економічні потреби, підстава правовідносин сімейних – потреби фізичної природи і морального почуття. Майнові відносини породжують майнові права, що служать джерелом панування над майном. Сімейні відносини породжують сімейні права, що ставлять у певну особисту залежність одного члена сімейного союзу від іншого і створюють певне юридичне становище (status) для цих членів. Відносини майнові та відповідні їм права майнові легко вимірюються. У відносинах сімейних міра та рахунок прав неможливі в силу особливих властивостей цих відносин, більше моральних, ніж юридичних. Звідси регулювання правом відносин сімейних є набагато сутужнішим, ніж відносин майнових ¹.

Я. М. Шевченко чітко вказувала на критерії розмежування цивільних та сімейних правовідносин, зазначаючи, що цивільно-правові відносини є близькими до сімейно-правових, проте відмінністю сімейно-правових відносин є відсутність у майнових сімейно-правових відносинах вартісної ознаки і значною мірою сімейно-правовий характер визначення їх учасників ². З огляду на те, що ст. 2 СК України визначає коло осіб – членів сім'ї, відносини між якими підпадають під сферу сімейно-правового регулювання, на відміну від того, що ЦК України регулює особисті немайнові та майнові відносини не тільки між усіма фізичними особами незалежно від їх сімейного стану тощо, а й між юридичними особами, державою Україною, Автономною Республікою Крим, територіальними громадами, іноземними державами та іншими суб'єктами публічного права, можна зробити висновок, що предмет сімейного права і предмет цивільного права не збігаються. В. І. Труба справедливо наголошує на тому, що відносини з виховання дітей, із взаємного

¹ Загоровский А. И. Курс семейного права. Одесса, 1909. URL: <http://civil.consultant.ru/reprint/books/133/>.

² Шевченко Я. Місце цивільного права в системі права України. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 129.

утримання, які складаються між батьками і дітьми, а також у сфері спільного вирішення питань життя сім'ї, турботи про сім'ю, опосередковуються правом і за своєю суттю є сімейно-правовими. Суб'єктами таких відносин є виключно учасники сімейних правовідносин, а здійснення ними своїх прав та виконання ними своїх обов'язків не супроводжується майновим забезпеченням, їм не притаманна відплатність. Аналогічні відносини цивільному праву невідомі¹.

Сімейні правовідносини мають й інші особливості, які дозволяють виокремити їх з кола цивільно-правових відносин, зокрема, особистий характер сімейних правовідносин, обумовлений індивідуалізацією їх учасників у конкретному правовідношенні, що не допускає їх заміни у правовідношенні і, за загальним правилом, правонаступництва.

Саме сімейні правовідносини є формою тих суспільних відносин, в яких відбувається відтворення людської особистості й продовження людського роду, а сімейне право в певних межах врегульовує відносини щодо визначення походження дитини, її виховання, розвитку та утримання, тобто сімейне право регулює досить обмежену сферу суспільних зв'язків між людьми як учасниками сімейних відносин залежно від їх сімейно-правового статусу. Зокрема сімейним законодавством встановлюються особисті немайнові та майнові права та обов'язки подружжя, батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених тощо, проте чітко законодавець дотримується межі правового регулювання, зазначаючи, що сімейні відносини регулюються лише у тій частині, у якій це є допустимим і можливим з точки зору інтересів їх учасників та суспільства (ч. 3 ст. 7 СК України), регулювання сімейних відносин здійснюється з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників, їхнього права на особисту свободу та недопустимості свавільного втручання у сімейне життя (ч. 4 ст. 7 СК України).

¹ Труба В. І. Про галузеву належність сімейних правовідносин. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2010. № 929. Серія: Право. Спеціальний випуск. С. 407.

На відміну від цивільно-правового регулювання суспільних відносин, в основу сімейно-правового регулювання суспільних відносин покладено не майнові інтереси їх учасників, а особисті потреби, певні моральні настанови, публічні інтереси суспільства, наприклад, у вихованні майбутнього покоління. Враховуючи зазначене, є доцільним виходити з положення, що сімейне право має свій предмет правового регулювання.

Особливість методу сімейного права проявляється у перевазі диспозитивних засад регулювання сімейних відносин над імперативними, у специфіці розгляду сімейно-правових спорів, санкцій у сімейному праві, юридичних фактів як підстав виникнення сімейних відносин. Чинне сімейне законодавство України «пронизане» диспозитивними нормами, які надають учасникам сімейних правовідносин багато свободи у визначенні їх сімейних прав та обов'язків. Значно розширено сферу договірної регулювання сімейних відносин, вже такі поняття як шлюбний договір, аліментний договір є усталеними категоріями сімейного права, а законодавець й надалі розширює сферу договірної регулювання, зокрема домовленістю батьків не тільки можна встановлювати неустойку за прострочення сплати аліментів, а й СК України (ч.1 ст. 196) містить механізм її обрахування, якщо він чітко не визначений в аліментному договорі тощо. Однією із особливостей захисту порушених сімейних прав та інтересів є те, що третейські суди не можуть розглядати справи у спорах, що виникають із сімейних правовідносин, крім справ у спорах, що виникають із шлюбних контрактів (договорів) (п. 4 ч. 1 ст. 6 Закону України від 11 травня 2004 р. № 1701-IV «Про третейські суди»). Санкції у сімейному праві також мають свою специфіку¹, зокрема їх сутність у більшості своїй полягає в позбавленнях особистого немайнового характеру, які застосовуються до правопорушника (визнання шлюбу недійсним, позбавлення батьківських прав, визнання

¹ Красицкая Л. В. Санкции в семейном праве Украины. *Правовое регулирование отношений в сфере частного права: традиции и современность* / под ред. И. С. Канзафаровой. Одесса: Астропринт, 2016. С. 390-403.

усиновлення недійсним та ін.). Більшість сімейних правовідносин виникає внаслідок юридичних станів (споріднення, шлюбу, опіки, піклування, усиновлення тощо), у той час як правочин є однією з основних підстав виникнення цивільних правовідносин.

Дійсно, сімейне й цивільне право мають багато спільних ознак, що є природним, оскільки сімейне право «відпочувалось» від права цивільного, як свого часу так було й з правом трудовим. На сьогодні інструментарій цивільного права як права приватного використовується навіть і в публічно-правових утвореннях, проте від цього вони не стають підгалузями цивільного права. Важко уявити собі ще декілька років тому, що активно буде обговорюватися питання «угоди зі слідством», вкрай тяжко назвати такі «домовленості» як правочини, та й ці угоди мають лише формальну схожість з договором у цивільному праві. Угоди між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості, застава як запобіжний захід в кримінальному процесі, адміністративний договір стають вже звичайним правовим явищем, проте, безспірно, вони є правовими засобами публічно-правового регулювання суспільних відносин. Варто зазначити, що елементи публічно-правового регулювання «проникають» й до сфери сімейного права, зокрема рішення про влаштування в сім'ю патронатного вихователя дитини приймає орган опіки та піклування за місцем проживання або виявлення дитини за результатами розгляду питання на засіданні комісії з питань захисту прав дитини на підставі наданих службою у справах дітей документів, що обґрунтовують доцільність такого влаштування. Після прийняття рішення про влаштування дитини органом опіки та піклування не пізніше ніж через п'ять робочих днів з патронатним вихователем укладається договір про патронат над дитиною. Такі приклади можна продовжувати. Імперативні норми притаманні сімейному праву, оскільки правове опосередкування певної групи сімейних відносин не можливе без обов'язкових приписів з боку держави. У цій площині варто погодитись з Я. М. Шевченко, яка

стверджувала, що сімейне право, як і переважна більшість галузей права, не є «чистою» галуззю¹, проте слушно зазначає й В. І. Труба, що сімейне право таки має «свій предмет» і «свій метод» правового регулювання².

Наразі у доктрині цивільного права висловлюється позиція, що цивільне законодавство застосовується до сімейних відносин у субсидіарному порядку³. Таке твердження також впливає з положень ст. 8 СК України: якщо особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами не врегульовані СК України, вони регулюються відповідними нормами Цивільного кодексу України, якщо це не суперечить суті сімейних відносин. Про субсидіарне застосування ЦК України до регулювання відносин у сімейному праві йдеться, зокрема, при з'ясуванні поняття позовної давності, особливостях застосування позовної давності судом, при визначенні поняття «збитки» та способів відшкодування майнової шкоди тощо.

Визнання такого підходу, що цивільне законодавство застосовується до регулювання сімейних відносин субсидіарно, має важливе практичне значення, оскільки протилежна позиція призвела б до визнання сімейного права як підгалузі цивільного права й відповідно безпосереднього регулювання сімейних відносин цивільним правом, що суперечило б правовій природі сімейних правовідносин. Наприклад, якщо визнати, що ЦК України безпосередньо регулює сімейні відносини, то й відшкодування моральної та майнової шкоди за порушення сімейних прав та інтересів

¹ Шевченко Я. Н. Совершенствование законодательства о семье. Теоретические проблемы соотношения гражданского и семейного законодательства; отв. ред. З. К. Симорот. Киев: Наук. думка, 1986. С. 14.

² Труба В. І. Сімейне право в системі галузей приватного права. *Актуальні проблеми приватного права України: Збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової* / відп. ред. Р. А. Майданик та О. В. Кохановська. Київ: ПрАТ «Юридична практика», 2014. С. 459.

³ Некрасова О. В. Застосування цивільного законодавства до сімейних відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2008. С. 4.

мало б здійснюватися на підставі загальних положень про відшкодування шкоди, викладених у гл. 82 ЦК України, без урахування положення, що згідно з п. 6 ч. 2 ст. 18 СК України відшкодування матеріальної та моральної шкоди як спосіб захисту сімейних прав та інтересів застосовується, якщо це передбачено СК України або договором; до вимог про стягнення неустойки за прострочення сплати аліментів необхідно було б застосовувати положення ст. 258 ЦК України тощо, що суперечить за своєю сутністю засадам сімейно-правового регулювання.

Зазначене вище надає підстави для висновку, що сімейне право є самостійною галуззю права, а сімейне та цивільне право є сферами українського приватного права, розвиток яких сприятиме підвищенню ефективного правового регулювання суспільних відносин, у тому числі й у сфері сім'ї. Питання співвідношення сімейного та цивільного права залишатиметься і надалі одним із проблемних у сучасній доктрині права, оскільки і сімейне, і цивільне право є правом приватним, а наукові здобутки Я. М. Шевченко для розвитку доктрини приватного права, й, перш за все, сімейно-правової доктрини є вкрай важливими й актуальними.

